

ІСТОРІЯ МОВИ

МІЖМОВНІ ЛЕКСИЧНІ ВАРІАНТИ В ЄВАНГЕЛЬСЬКОМУ ТЕКСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ДУБЕНСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ)

doi: 10.12958/2227-2631-2025-1-51-29-43

Юрій Осінчук,

*кандидат філологічних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу української мови
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4045-1044>*

Сучасне вивчення літературної мови вимагає від дослідників звернутися до різночасових писемних джерел, у яких задокументовано низку мовних рис, що характеризують українську мову як окрему давню лінгвальну систему у слов'янському світі.

Для дослідників історії української мови особливе місце серед текстів староукраїнського періоду посідає Дубенське Євангеліє. Незважаючи на те, що його переписано церковнослов'янською мовою і воно відображає другий південнослов'янський вплив, у ньому засвідчено чимало рис української народнорозмовної мови, зокрема фонетичних і морфологічних.

Досліджуваний рукопис є важливим і цікавим, зокрема, для вивчення лексичного складу. Мета статті – виявити і проаналізувати поодинокі лексичні варіанти, їхню структуру та семантичні особливості в Дубенському Євангелії; указати на деякі специфічні риси запозичень досліджуваної пам'ятки й інших канонічних текстів.

З'ясовано, що для Дубенського Євангелія, як і для інших канонічних текстів, характерні лексичні варіанти (зокрема іменників) із різними коренями, які позначають одне й те саме поняття або є семантично пов'язаними в євангельських контекстах.

Лексичну варіантність у Дубенському Євангелії фіксуємо не тільки в різночитаннях четвероєвангелія, а й у євангельському тексті одного і того самого євангеліста. Із-поміж лексичних варіантів виявляємо передусім двокомпонентні пари, до складу яких входить (здебільшого запозичена і питома) лексика, а саме: грецизм / слов'янізм, слов'янізм / слов'янізм, грецизм / романізм, германізм / слов'янізм. Найбільшу групу перекладених і продубльованих слов'янськими еквівалентами слів становлять грецизми. Установлено, що слов'янські лексеми здебільшого виникали як семантичні кальки до грецьких слів. Окрім цього, переклад запозичених слів питомими лексемами в тексті представлено нерівномірно. Подібні тексти інших євангелістів можуть містити різні

слов'янські відповідники до грецизмів чи до інших запозичень. У тексті фіксуємо також чимало прикладів дублювання питомого слова питомим.

Проникнення живомовної лексики в досліджуваний текст не спостерігаємо. Зіставлення однакових місць у різних канонічних пам'ятках дає підстави зробити висновок, що на лексичному рівні Дубенське Євангеліє має багато спільного з Острозькою Біблією.

Ключові слова: Дубенське Євангеліє, запозичення, лексичний варіант, писемна пам'ятка, семантика.

Osinchuk Yurii. Interlingual lexical variants in the gospel text (based on the Dubno Gospel)

For history researchers of the Ukrainian language, the Dubno Gospel holds a special place among the texts of the Old Ukrainian period. Although it was transcribed in church slavonic and reflects the second south slavic influence, it also contains numerous features of the Ukrainian vernacular, particularly phonetic and morphological.

The manuscript under study is interesting and important, especially for examining the lexical composition. The purpose of this article is to identify and analyze individual lexical variants, their structure, and semantic characteristics in the Dubno Gospel, as well as to highlight some features of borrowings in this manuscript and other canonical texts.

It has been established that lexical variants (particularly nouns) with different roots, which denote the same concept or are semantically related in gospel contexts, are characteristic of the Dubno Gospel, as well as other canonical texts.

Lexical variability in the Dubno Gospel is observed not only in the textual discrepancies among the Tetraevangelion, but also within the gospel text of a single evangelist. Among the lexical variants, two-component pairs predominate, comprising (mostly borrowed and native) lexemes, specifically: hellenism/slavicism, slavicism/slavicism, hellenism/romanism, and germanism/slavicism. The largest group of translated and duplicated words with slavic equivalents consists of hellenisms. It has been determined that slavic lexemes mostly emerged as semantic calques of greek words. Additionally, the translation of borrowed words into native lexemes in the text is unevenly represented. Similar texts from other evangelists may contain different slavic equivalents for hellenisms or other borrowings. The text also contains numerous instances of native words being duplicated by other native words.

No evidence of vernacular vocabulary infiltration is observed in the studied text. A comparison of identical passages in various canonical texts allows us to conclude that, at the lexical level, the Dubno Gospel shares many similarities with the Ostroh Bible.

Keywords: Dubno Gospel, borrowing, lexical variant, written monument, semantics.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. Вивчення сучасної української мови неможливе без свідчень її першоджерел – найдавніших писемних пам'яток, які фіксують історію виникнення та розвиток різноманітних лінгвальних процесів і допомагають науковцям реконструювати прадавній стан рідної мови.

Українську писемну спадщину вже від найдавнішої княжої доби представлено поважним корпусом рукописів і стародруків, що засвідчує престиж українського слова серед слов'янських народів. В українському мовознавстві від 60-х рр. ХХ ст. (започаткував чл.-кор. В. Німчук) до сьогодні збережено традицію видавати пам'ятки української мови різних жанрів і стилів, це, зокрема, лексикони, ділові, релігійні й художні тести тощо. Публікуючи українські писемні джерела, автори-видавці, окрім відтворення текстів оригіналів пам'яток методом метаграфування (може бути й факсимільне видання) подають наукові розвідки (палеографічні та лінгвістичні відомості), різноманітні коментарі та примітки, покажчики словоформ і словники малозрозумілих слів і форм та ін., що допомагає читачам вивчати давню традицію українського письменства.

Понад 180 років тому наукова громадськість ознайомилася з короткими археографічними відомостями про Дубенське Євангеліє, оригінал якого зберігається в Російській державній бібліотеці (ф. 256. Зібрання рукописних книг М.П. Румянцева, № 131) (Гнатенко, 2024, с. 625).

За змістом пам'ятка – це четвероєвангеліє, яке до нашого часу дійшло в повному обсязі зі збереженням усіх сторінок тексту, оздоблення й тогочасної оправи (Гнатенко, Пшеничний, 2022, с. 163).

Дубенське Євангеліє посідає особливе місце в історії української культури, адже, незважаючи на те, що воно переписане церковнослов'янською мовою (чисельно й виразно відображає вплив південнослов'янського письма), у ньому задокументовано чимало рис української народнорозмовної мови, зокрема фонетичних і морфологічних.

Завдяки тому, що Євангеліє збережене в повному обсязі, можна детально вивчати рукопис на лексичному рівні, зіставляючи відомості з іншими текстами староукраїнського періоду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки оригінал Євангелія тривалий час був недоступним українським ученим, маємо не так багато досліджень рукописного тексту.

Описи Дубенського Євангелія (у слов'янському мовознавстві), відомості про перші дослідження, про місце й час написання рукопису,

мініатюри рукопису, записи рукопису подано у праці Людмили Гнатенко та Юрія Пшеничного «Дубенське Євангеліє середини XVI ст.: актуальність факсимільної публікації й сучасної наукової атрибуції» (Гнатенко, Пшеничний, 2022). Доповнені й оновлені дані про Дубенське Євангеліє Л. Гнатенко подала також у розвідці до факсимільного видання «Дубенське Євангеліє – рукописна пам'ятка Волині третьої чверті XVI ст.: археографічна розвідка» (Гнатенко, 2024, с. 625 – 631). До тексту Дубенського рукопису зверталися й ми, аналізуючи мовні особливості пам'ятки (Мойсієнко, Осінчук, 2024, с. 633 – 644).

Мета і методи дослідження. Мета статті – виявити і проаналізувати поодинокі лексичні варіанти¹, їхню структуру та семантичні особливості в Дубенському Євангелії; указати на деякі специфічні риси запозичень досліджуваної пам'ятки й інших канонічних текстів. Основними методами є порівняльно-історичний та описовий. У роботі використано етимологічний і контекстуальний прийоми аналізу.

Виклад основного змісту. Незважаючи на те, що українська мова в XVI ст. вже мала значний пласт живомовних слів, які автори використовували для перекладів Святого Письма та активно вводили їх у релігійні тексти (проповіді, Учительні Євангелія, богослужбову літературу) замість неслов'янських слів, переписувач Дубенського Євангелія, очевидно, не ставив собі за мету використовувати живомовну лексику.

Водночас до поодиноких запозичених слів у досліджуваному джерелі все ж таки подано слов'янські відповідники, які не завжди збігаються з давнішими канонічними текстами; напр. *възмє(т)...* *мръ(х)* (Лк XXII: 35) 215 зв. (пор.: *възъмєтъ...* *пирж* < гр. *πίρα* – SJStSl III, с. 37); *на тръсть* (Ів XIX: 29) 284 (пор.: *на всопъ* < гр. *Ἰσσοπος* – SJStSl IV, с. 1042); *строителя неправеднаго* (Лк XVI: 8) 197 зв. (пор. *иконома неправѣднааго* < гр. *ο., κονόμος* – SJStSl I, с. 760) тощо.

Утім, неперекладених слів все ж таки залишився значний відсоток. Збереження запозиченої лексики в рукописі (зокрема із грецької мови), навіть у тих випадках, де в найдавніших давньокиївських апракосах до грецизмів уже використано слов'янізми, спонукає думати, що писар дуже уважно й точно дотримувався тексту церковнослов'янського протографа з очевидними ознаками другого південнослов'янського впливу; напр.: *иѡта єдина* (Мт V: 18) 22 зв. (пор.: *писма єдино* – ОЄ 213 б; ЄМ 176 а); *кринаы* (Лк XII: 27) 190 (пор.: *цвѣтьца* – ДЄ 134, *цвѣтьца* – БЄ 47 зв.); *лепѣтъ двѣ* (Мк XII: 42) 211 (пор.: *двѣ мѣдѣници* – ЄМ 108 г); *тектоновъ* (Мт XIV: 55) 48 зв., *тектонъ* (Мк VI: 3) (пор.: *дрѣводѣльнѣ* – ДЄ 63; *дрѣводѣла* – ОЄ 35 зв.).

¹ Під лексичними варіантами (дублетами) розуміємо два і більше слова, тотожних або близьких за значенням, які взаємно замінюються в одному контексті (Євангельському читанні) церковнослов'янських канонічних пам'яток, перекладених із грецької мови (дет. див.: Осінчук, 2017, с. 222).

Важливо відзначити, що для досліджуваної пам'ятки, як і для інших канонічних текстів, характерні лексичні варіанти (зокрема іменників) із різними коренями, які позначають те саме поняття або є семантично пов'язаними в євангельських контекстах¹.

Лексичну варіантність у Дубенському Євангелії фіксуємо не тільки в різночитаннях четвероєвангелія, а й у євангельському тексті одного автора.

Із-поміж лексичних варіантів у Дубенському Євангелії фіксуємо пари лексем, до складу яких входять два компоненти (здебільшого запозичений і питомай), а саме:

1) грецизм / слов'янізм: *акридъ* < гр. *ἑκρίς* 'саранча' (SJStSl I, с. 21) – *проугъ* < стсл. пржгъ 'саранча' калька із гр. *ἑκρίς* (SJStSl III, с. 506): *сѣнь(д) же его бѣ проужіе и медь дивіи* (Мт III: 4) 18 зв.; *іваннь... лдыи акриды и ме(д) дивіи* (Мк I: 6) 94 зв.; *алавастръ* 'алебастрова посудина' < гр. *ἑλάβαστρος, ἑλάβαστρον* (SJStSl I, с. 24) – *стѣкланица* < стсл. стѣкльница (стѣклѣница) 'скляна посудина; чаша' калька із гр. *ποτήριον, ἑλάβαστρον* (SJStSl IV, с. 194 – 195): *и се жеена... принесиши алавастръ мира* (Лк VII: 37) 170; *пристѣпи къ нему жеена. стѣкланицѣ мура имѣици* (Мт XXVI: 7) 81; *алекторъ* < гр. *ἑλέκτωρ* 'півень' (Бончев I, с. 23) – *патель* < стсл. < пѣтель (*рѣтьль) 'півень' калька із гр. *ἑλέκτωρ* (SJStSl III, с. 529): *и второе алекторъ възгласи. и поманѣ петръ глѣ иже рече емоу ісѣ // ако прежд(д)е патель не възгласить два краты, w(t)врѣжешиша мене* (Мк XIV: 72) 138 – 138 зв.; *архисинагогъ* < гр. *ἑρχισυνάγωγος* 'настоятель синагоги' (SJStSl I, с. 56) – *старѣишина събора* < стсл. старѣишина събороу 'настоятель синагоги' калька із гр. *ἑρχισυνάγωγος* (SJStSl IV, с. 161 – 162): *пріиде нѣкыи w(t) архисинагога* (Лк VIII: 49) 175 зв.; *w(t)вѣщав' же старѣишина съборѣ* (Лк XIII: 14) 193; *хламида* < гр. *χλαμύς* 'верхня одежа; плащ' (SJStSl IV, с. 771) – *баграница* < стсл. багърѣница 'багряница; пурпуровий одяг' калька із гр. *πορφύρα* (SJStSl I, с. 68): *и съвлекше его, вѣдѣаше его хламидоѣ чрѣвленоѣ* (Мт XXVII: 28) 87 зв.; *и егда поржаш(с)а емоу съвлекоша съ него баграницѣ* (Мт XXVII: 31) 87 зв.; *равѣи* < гр. *ῥαββί* 'учитель, наставник' (SJStSl III, с. 543) – *оучитель* < стсл. оучитель 'учитель, наставник' калька із гр. *ῥαββί* (SJStSl IV, с. 732): *и w(t)вѣща емоу иваннь глѣ, оучителю* (Мк IX: 38) 119 зв.; *въпрашааше его. оучтлю блѣи* (Мк X: 17) 121 зв.; *и въспоманѣ петръ глѣ емоу равѣи. вижд(д)ь смоковницѣ* (Мк XI: 21) 126; *глѣ емоу. равѣи равѣи и вѣлобыза его* (Мк XIV: 45) 136 зв.; *сждарь* < гр. *σοῦδάριον* 'хустка' (SJStSl IV, с. 412) – *оуброусъ* < стсл. оуброусъ 'хустка; рушник; покривало' калька із гр. *σοῦδάριον* (SJStSl IV, с. 585): *и сждарь иже бѣ на главѣ его. не съ ризами лежащѣ* (Ів XX: 7) 285 – 285 зв.; *и лице его оубрусомъ вѣазано* (Ів XI: 44) 263 зв. та ін.

¹ У лінгвістиці поняття «синонімія», «дублетність», «варіантність» описано в багатьох працях (дет. див.: Ворона, 2010, с. 72 – 73).

2) слов'янізм / слов'янізм: *кровь* < стсл. *кровь* (< *krōvь*) 'житло, шатро' калька із гр. σκηνή (SJStSl II, с. 67) – *сѣнь* < стсл. *сѣнь* 'житло, шатро' калька із гр. σκηνή (SJStSl IV, с. 386): *добро є(ст) немь зде быти. сѣтвори(м) три кровы* (Мк IX: 5) 117; *рє(ч) петръ къ ісѣу, наставниче добро єсть немь зде быти. и сѣтворимь три сѣни* (Лк IX: 33) 178 зв.; *источьникъ* < стсл. *источьникъ* 'джерело; струмок' калька із гр. πηγή (SJStSl I, с. 820 – 821) – *стоуденець* < стсл. *стоуденьць* 'колодязь' калька із гр. φρέαρ, πηγή (SJStSl IV, с. 190): *бѣ же тоу источникъ іаковль* (Ів IV: 6) 237; *стоуденець бѣ є(ст) глоубокъ* (Ів IV: 11) 237; *агнець* < стсл. *агньць* (< *agnьсь*) 'ягня' калька із гр. ζύνος (SJStSl I, с. 14) – *овца* < стсл. *овьца* (< *ovьса*) 'вівця' калька із гр. πρόβατιον (SJStSl II, с. 509): *гѣа ємоу єй гѣ. ти вѣси аєко люблю тѣ. гѣа ємоу паси агньца моѣ* (Ів XXI: 15), *гѣа ємоу єй гѣ. ти вѣси аєко люблю тѣ. гѣа єму паси овца моѣ* (Ів XXI: 16) 288 зв.; *дѣлатель* < стсл. *дѣлатель* 'робітник' калька із гр. ῥυάτης (SJStSl I, с. 548) – *тажатель* < стсл. *тажатель* 'робітник' калька із гр. ῥυάτης (SJStSl IV, с. 559): *виногра(д) насади члѣкъ... и предасть єго дѣлателе(м) и w(т)идє. и посла къ тажательємъ вѣ врѣмѣ, раба. да w(т) тажатель прїимє(т) w(т) плода виногра(д)* (Мк XII: 1 – 2) 127.

3) грецизм / романізм: *іудеи* < гр. Γουδαῖος 'юдей, єврей' (SJStSl I, с. 843) – *жидовинь* < стсл. *жидовинь*, *жидь* запозичено з іт. giudeo 'єврей', що походить від лат. Jūdaeus (ЕСУМ II, с. 196): *послаша жидове w(т) ієр(с)лима ієрєѣ* (Ів I: 19) 230; *Іудеє же понєже бѣ пѣтокъ да не встаноу(т) на кр(с)тѣ телєса* (Ів XIX: 31) 284.

4) германізм / слов'янізм: *лъсть* < стсл. *лъсть* 'хитрість, обман' (< *lьсть* 'хитрість, підступність', запозичене з прагерманської (або готської) мови; пгерм. *lis-ti-; гот. lists 'хитрість, підступи' – ЕСУМ III, с. 225) калька з гр. δόλος, δολιότης, πλάνη, πανουργία (SJStSl II, с. 149) – *лоукавьство* < стсл. *лжкавьство* 'лукавство, зло' (стсл. *лжкавь* 'злий, підступний, хитрий' від псл. *lōkavь* 'вигнутий, кривий; хитрий, підступний' – ЕСУМ III, с. 303) калька із гр. πονηρία, πανουργία (SJStSl II, с. 171): *и искаахъ архієрєє // и книжници, како єго лѣстїж є(м)шє оубїжтѣ* (Мк XIV: 1) 133 зв.; *разоумѣв' же ихъ лоукавьство рєчє къ ни(м). что ма искоушаєтє* (Лк XX: 23) 209 зв.

Як бачимо, в аналізованому тексті найбільшу групу перекладених і продубльованих слов'янськими еквівалентами слів становлять грецизми. Слов'янські лексеми здебільшого виникали як семантичні кальки до грецьких слів. Окрім цього, переклад запозичених слів питомими лексемами в тексті представлено нерівномірно. Подібні тексти різних євангелістів можуть містити неоднакові слов'янські відповідники до грецизмів чи до інших запозичень.

У тексті фіксуємо також чимало прикладів дублювання питомого слова питомим. Фіксація заміни слов'янізму слов'янізмом, очевидно, свідчить, що автор, використовуючи таку перекладацьку техніку,

максимально хотів спростити текст для розуміння читачеві, добираючи більш сучасний лексичний варіант.

Проаналізуємо кілька прикладів варіантного передання в Дубенському рукописі лексем, які не мають семантичних відмінностей у канонічному тексті.

У читанні про зустріч жінки самарянки з Ісусом Христом подано церковнослов'янським *источникъ* (кінцевий *ь* написано під другим південнослов'янським впливом): *бѣ же тоу источникъ іаковль. ісѣ же троуждѣса w(t) пѣти сѣдлаше тако на источникъ* (Ів IV: 6) 237.

У старослов'янських текстах слово *источникъ* відповідало гр. πηγή й позначало 'джерело', 'струмок' (SJStSl I, с. 820 – 821).

Класичні тексти старослов'янської мови на місці лексеми *источникъ* документують суфіксальний слов'янським *стоуденець*, що відповідає гр. φρέαρ, πηγή і реалізує значення 'колодязь, криниця', 'яма; прірва' (SJStSl IV, с. 190; СС, 631; пор. ще *кладась*, гр. πηγή – SJStSl II, с. 24, проілюстроване найдавнішими слов'янськими канонічними текстами – ЄІв 15). Слово *стоуденець* дослідники зараховують до південнослов'янської діалектної лексики (Скаб, 2020, с. 237). Слов'янський відповідник у тому самому значенні використано також у давньоукраїнських (давньокиївських) євангеліях-апракосах: *бѣ же тоу стжденьць іаковль ісѣ же троуждѣ са отъ пѣти сѣдлаше тако на стжденьци* (ОЄ 30 а); *бѣ же тоу стоуденьць іаковль. ісѣ же троужѣ са отъ поути сѣдлаше тако на стоуденьци* (ЄМ 15 а); *бѣ же тѹ стоуденець іаковль. ісѣ же троужѣ са w(t) поути сѣдлаше на стоудѣнци* (ДЄ 22); *бѣ же тоу стоуденець іаковль. ісѣ же троужѣ са w(t) поути сѣдлаше тоу на стоудѣнци* (ЄЄ 14 зв.) тощо.

Зауважмо, що для автора Дубенського Євангелія слова *источникъ* та *стоуденець* були абсолютними синонімами і виявляли те саме значення 'колодязь', на що вказують подальші контексти згадуваної євангельської розповіді про самарянку; напр.: *гѣа ємоу жєна, гѣи почрѣпала имаши, стоуденець бѣ є(ст) глоубокъ* (Ів IV: 11) 237, *єда ты болии // єси w(t)ца нашего іакова, иже дастъ намъ стжденець сѣи* (Ів IV: 12) 237 зв.

Порівняймо раніші українські тексти: *гѣа ємоу жєна гѣи почрѣпальника имаши. и стоуденьць глѣбокъ єсть* (ОЄ 30 б); *єда ты боли єси оѣа нашего іакова. иже дастъ намъ стоуденьць сѣи* (ОЄ 30 в); *гѣа ємоу жєна гѣи почрѣпальника имаши. и стоуденьць глоубокъ єсть* (ЄМ 15 а); *єда ты болии єси оѣа нашего іакова. иже дастъ намъ стоуденьць* (ЄМ 15 б); *гѣа жєна гѣи почрѣпала не имаши. и стоуденець глоубокъ єсть* (ДЄ 22 зв.); *єда ты болии єси оѣа нашего аврама иже дастъ намъ стоуденець се* (ДЄ 22 зв.).

Старослов'янські класичні пам'ятки у згадуваних контекстах здебільшого документують дублет *кладась* (ЄІв 15 – 16).

Церковнослов'янським *источникъ* збережено в Острозькій Біблії 1581 року та в деяких Учительних Євангеліях: *Бѣ же тѹ источникъ*

іаковль. іс̣ (же) труж(д)ъса w(t) пути, съдше тако на источницѣ (ОБ 1670); *бше же тамо источникъ іаковль. 1568 УЄ № 552, 94* (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Лексикони староукраїнського періоду слово *источникъ* фіксують із двома значеннями: із прямим первинним – ‘(потік води з-під землі) джерело’ (Источникъ: Здрой, жрудло – ЛБ 51; *fontanus, fontalis, источникъ* – ЛС 200) і переносним – ‘(основа чого-небудь, вихідне начало) джерело’ (акоже гордость источникъ слобы всакіа ест̣ – ЛБ 27). Із цими значеннями церковнослов’янізм *источникъ*, а також його графічні й фонетичні варіанти *источнікъ, источьникъ* репрезентують українські різножанрові писемні пам’ятки XVI – XVII ст. (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, с. 212 – 213).

Отже, гр. ληγή ‘джерело’, ‘струмок’ перекладачі канонічних текстів передавали власномовними лексемами: *источникъ, стоуденець, колодазь*, що, на їхню думку, були між собою семантично споріднені та їх вживали на позначення колодязя, криниці.

Цікаво, що в цьому ж контексті зі семантикою ‘колодязь’ релігійні тексти XVI – XVII ст. репрезентують українські живомовні лексичні дублети: *стоудна, криница, жерело*; напр.: *быль тыжь тамь и колодазь іаковль стоу(д)на або криница а іс̣ яко то з̣ дороги з̣мордовал(с) // и съль на(д) колодаземь* (ПЄ 352 зв. – 353); *мовила ємоу жена гїне маєшь чи(м) набрати а стоу(д)на ε(ст) глоубока. к. XVI ст. УЄ № 31 67* (КСУМ¹⁶⁻¹⁷)¹; *А была там̣ стоу(д)на Іакwвова. Іс̣ теды оупрацова(в)шыса з̣ дороги, седь(л) та(к) при студни. 1616 УЄ Єв. 129 зв.* (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *А была там̣ студна Іакwвова. Ііс̣ теды оупрацованый з̣ дороги, съдгль такъ на(д) студнею. 1637 УЄ Кал. 252* (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *А было тамь жерело аекобово: Езусь тогды будучи спрацованы(й) з̣ дороги: седель та(к) на(д) жереломь. 1581 Є.Нег. 90 зв.* (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Матеріали лексичної Картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» засвідчують, що зі семантикою ‘колодязь’ часто вживаними були слова: *криница, колодязь, стоудна, стоуденець*; напр.: *увидель на студенци ведро. имоуце вжице власно. 1489 Чет. 2 зв.; а ци бо(л)шій ты w(t) оца нашего іакова. котрій да(л) на(м) стоуденець сей. к. XVI ст. УЄ № 31 67. тежь нашоль кадь мьдьяную, на ланцуху желъзномь оу студни вислчую. Вільна, 1627 Дух. б. (Передм. II), 5 зв.; іс̣ испрацовавишиса съль испочивати близь колодаса была южь шестаа година на дн̣ь и пришла жена w(t) самарїа набрати воды. поч. XVII ст. Проп.р. 9 зв.; и для тогw назвали студенець клатвенный ижь тамь присагли. серед. XVII ст. Хрон. 34 зв.; з̣* (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Синонімний ряд названих слів задокументовано у словнику Памва Беринди: *Ровь, студна, студенець, колода(з)* (ЛБ 109).

¹ Умовні скорочення цитованих джерел див.: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. Львів, 1994. 329 с.

Спостереження над функціонуванням церковнослов'янським *источникъ* у досліджуваному тексті дають підстави стверджувати, що значення 'джерело' він реалізовував також у сполученні з іншими іменниками; напр.: *вода аеже азъ дамъ емоу. бждеть въ немъ источникъ воды текующїа въ живи(т) вѣчныи* (Ів IV: 14) 237 зв.; *и абїе ізсакънѣ источникъ крѣве еА* (М V: 29) 106 зв.

Форму *стоуденець* (гр. фрѣар 'колодязь') засвідчено ще в іншому контексті Дубенського Євангелія: *которааго w(t) ва(с) всель или вольт въ стоуденець впаде(т). и не абїе ли истрѣгне(т) его въ днѣ сѣботныи* 195 (Лк XIV: 5). Зауважмо, що це слово, окрім Зографського Євангелія (документує відповідник *кладазь*), характерне для класичних старослов'янських пам'яток (SJStSl IV, с. 190) і для пізніших церковнослов'янських текстів (*котораго w(t) васъ осель, или вольт, в'студенець впаде(т) – ОБ 1643*). Натомість пам'ятки русько-українського походження у згаданому контексті фіксують лексему *кладазь*; напр.: *котерааго васъ осель или вольт въ кладазь впаде(т). и абїе не истрѣгнетъ ли его въ днѣ соуботныи* (ЄМ 101 г.); *котораго васъ вольт или осель въ кладазь впаде(т). абїе не истрѣгнетъ ли его въ днѣ соуботныи* (ДЄ 155 зв.); *котораго васъ осель или вольт. въ кладазь впаде(т). и абїе не истрѣгнетъ ли его въ днѣ соуботныи* (БЄ 70); *котерааго васъ всель или вольт въ кладазь впаде(т) и абїе не истрѣгнетъ ли его въ днѣ соуботныи* (ЄЄ 56 зв.); *котораго васъ осле или вольт въ кладазь впаде(т). и абїе не истрѣгнетъ ли его въ днѣ соуботныи* (ОрЄ 71).

Староукраїнським перекладним євангельським текстам у вищеназваному контексті властива була живомовна лексема *стоудна*: *если которого з' ва(с) всель або вольт в стоудню або в колодазь. оупаде(т). чи не побѣгнетъ а не вытѣгне(т) ли его и в днѣ соуботныи* (ПЄ 283); *А рекъ до ни(х), если бы всель або вольт которого з васъ упаль в сту(д)ню, а не тогда(ж) вытѣ(г)нетъ его в де(н) субо(т)ни(й).* 1581 Є.Нег. 73 зв. (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Отже, проаналізовані контексти із Дубенського Євангелія, які здебільшого відповідають давнім класичним пам'яткам старослов'янської мови, дають змогу припустити, що для переписування рукопису автор чітко дотримувався тексту південнослов'янського протографа, майже не вносячи живомовної лексики до рукопису.

Грецькій лексемі *φλέκτωρ* у старослов'янських текстах відповідали слов'янські лексеми *кокоть* < kokot-ъ (ЕСУМ II, с. 506), *коурь* < курь (ЕСУМ III, с. 150), *пѣтель* < рѣтьль < рѣти (ЕСУМ IV, с. 418), що реалізували значення 'півень' (SJStSl II, с. 38, 86; SJStSl III, с. 529).

У Дубенському рукописі зі семантикою 'півень' гр. *φλέκτωρ* засвідчено два слова – *алекторь* (чотири фіксації) та *патель* (вісім фіксацій). Відзначмо, що форма *патель* відбиває живомовну рису – сплутування *ъ* з *а*, що бала характерною для давньоболгарських та давньомакедонських текстів (Vakareliyska, 2010, с. 16; див. ще: ЄМат.

149) (також вбачаємо тут II південнослов'янський вплив). Розгляньмо детально вказану двомовну лексичну пару в Дубенському Євангелії: *въ сїж нв(щ) преж(д)е даже алекторъ не възгласи(т)* (Мт XXVI: 34) 82 зв., *и абїе патель възгласи. и поманж петръ глѣ ісѣвъ рече(ч)нныи ємоу. аєко предже даже патель не възгласи(т). три краты w(т)врѣжешиса мене* (Мт XXVI: 74 – 75) 85 зв., *аєко ты дне(с) въ ноць сїж. прежде даже вторицеж патель не възгласить. и три краты w(т)врѣжешиса мене* (Мк XIV: 30) 135 зв., *изыйде вонь на пре(д)ворїе, и алекторъ възгласи* (Мк XIV: 68) 138, *и второе алекторъ възгласи. и поманж петръ глѣ иже рече ємоу ісѣ // аєко преж(д)е патель не възгласить два краты, w(т)врѣжешиса мене* (Мк XIV: 72) 138 – 138 зв., *петре, не възгласить патель дне(с), дондеже три краты w(т)врѣжешиса мене* (Лк XXII: 34) 215 зв., *и абїе еце глѣицѣ ємоу. възгласи патель* (Лк XXII: 60) 217 зв., *и поманж петръ слово гнѣ, аєко же рече(ч) ємоу. аєко преж(д)е даже патель не възгласи(т), w(т)врѣжешиса мене три краты* (Лк XXII: 61) 217 зв., *не възгласить алекторъ. дондеже w(т)врѣжеши са мене трици* (Ів XIII: 38) 270 зв., *накы оубв петръ w(т)врѣжеса. и а абїе патель възгласи* (Ів XVIII: 27) 280 зв.

Давньоукраїнські переписувачі апракосів у названих контекстах використовували тільки слов'янізм *коуръ*, властивий ще давньокиївському Остромировому Євангелію 1056 – 1057 рр. і деяким старовинним перекладам (SJStSl II, с. 68); напр.: *даже коуръ не въспоєтъ* (ЄМ 114 а; див. ще: 115 б, 115 в., 120 б, 141 а та ін.); *и коуръ въспѣ* (ДЄ 177; див. ще: 175, 177 зв., 182, 184 та ін.); *не въспоєтъ коуръ днь(с) дондеже три краты w(т)вержеши са мен(є)* (БЄ 97 зв.; див. ще: 89 зв., 91, 123, 128 зв. та ін.); *тогда нача то ротити са и клати са аєко не знаю члѣка того. абѣе коуръ възгласи* (ЄЄ 92 зв.); *и узиде вѣнь предъ дворь и коуръ възгласи* (ОрЄ 83 зв.; див. ще: 82, 87, 88, 107, 109, 110 зв. (2), 111, 116 та ін.).

Двомовну дублетність *алекторъ* – *пгтель* фіксуємо і в Острозькій Біблії 1581 р.: *и второе алекторъ възгласи. И поманув // петръ глѣ еже рече єму ісѣ, аєко преже даже пгтель не възгласить два краты, w(т)врѣжешиса мене* (ОБ 1609 – 1610).

Грецизм *алекторъ* документують лексикони XVI – XVII ст., подаючи до нього живомовний чи інший відповідник: *алекто(р)*, *пгвє(н)* (ЛЗ 25); *Алектвръ, пгтель* (ЛБ 174); *Алекторъ. Gallus* (ЛК 423); *Alektor: Kogut*. Жовква, 1641 Dict. 49 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

У староукраїнських перекладах релігійного стилю здебільшого функціює спільнослов'янська лексема *коуръ* і її фонетичний варіант *коръ*: *докоу(л) коуръ възгласъ. а ты трижды w(т)вержеса менгъ.* 1489 Чет. 226; *повѣдаю тебѣ петре нижли ко(р) запое(т) ннѣ тогды трикрат(т) са // мене запришь.* к. XVI ст. УЄ № 77, 25 – 25 зв. (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Тогды сѣ поча(л) прокліна(т) и присѣга(т), и(ж) не знамъ члѣка, а то(є)ды(ж) ку(р) запель.* 1581 Є.Нег. 32 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷), *А воругоє ку(р) запель, и вспаметаль Петръ на слово которое єму мовиль Езу(с):*

же перве(й) ни(ж) ку(р) два кро(т) запоє(т) три кро(т) сє мене запришь. 1581 Є.Нег. 53 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Особливу увагу привертає синонімний ряд зі семантикою ‘півень’ у перекладному Пересопницькому Євангелію; пор.: *ижє тои ночи пръвѣи нижѣли алекторъ възгласи(т). коурь не запоє* (ПЄ 111 зв.), *а в’ то(т) чась пѣтел’ възгласиль, коурь запѣль, и вѣспоманоуль петръ слово їсѣво. Которое ємоу былъ повидѣль. пръвѣи нижѣли коурь запоє, три кро(т) сѣ мене запришь* (ПЄ 115 зв.), *коли ещє внь того слова не вымовиль. коурь запѣ(л). або пѣвень* (ПЄ 322 зв.). Українська лексикографія та писемні сакральні пам’ятки XVI – XVII ст. також дають змогу простежити активне функціонування найбільш повного переліку найменувань зі значенням ‘півень’ у староукраїнському письменстві: *Пѣтє(л), когү(т), пѣвє(н), пѣтүхъ* (ЛЗ 67); *Алектррво(н): пѣвє(н), пѣтєль* (ЛБ 174); *Сарис, пѣтє(л), каплу(н)* (ЛС 112); *в’про(д) пѣтєль въз(з)гласи нѣжли петръ до грѣхо(в) вплакиванѣ верноу(л)сѣ.* поч. XVII ст. Проп.р.; *Зачимъ пѣтєль потрикротъ гѣлосъ выпущѣє(т).* Львів, 1631 Волк. 7 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Отже, незважаючи на те, що в староукраїнських писемних пам’ятках, зокрема в конфесійних текстах, перекладених українською мовою, активно використовували низку народних лексем до грецизму флєктѡр ‘півень’, автор Дубенського рукопису до названого запозиченого (скалькованого) слова використав тільки один лексичний дублет – слов’янізм *пѣтєль*. Це дає нам підстави вважати, що жива українська лексика не була органічним компонентом мовної свідомості переписувача досліджуваного Євангелія.

У старослов’янських перекладних текстах синонімами були лексеми *єлеи* (*олѣи* < олѣѣ; запозичення з латинської або грецької мови; лат. *oleum* ‘олія’ від гр. *ελαιον* – ЕСУМ IV, с. 182), *масло* (< maslo < *mazlo, утворене за допомогою суфікса -slo від основи дієслова *mazati* – ЕСУМ III, с. 408) та *масть* (< mastъ < *mazъ від дієслова *mazati* – ЕСУМ III, с. 410), що відповідали грецизмові *ελαιον* ‘олія, масло, елей’ (SJSStI II, с. 194; с. 540).

Дублетну двомовну пару *єлеи* – *масло* репрезентує Дубенське Євангеліє, зокрема у притчі Ісуса про п’ять розумних і п’ять нерозумних дів, які не підготувалися до весілля; напр.: *єродивыѣ же приша свѣтилныкы своѣ. и не възаша съ собож єлєѣ. мѣдрыѣ же пріаши єлеи въ съсѣдѣ(х), съ свѣтилныкы своими* (Мт XXV: 3 – 4) 77 зв., *дадите // на(м) w(т) масла вашєго, аєко свѣтилници наши оугасажть* (Мт XXV: 8) 77 зв. - 78. Як бачимо, слова *єлеи* – *масло* були абсолютними синонімами, які на основі їхнього первісного родового значення ‘олія’ розвинули спеціальне видове – ‘олія для світильників’.

У межах того самого контексту старослов’янські й давньоукраїнські євангелія-апракоси зі семантикою ‘олія для світильників’ документують здебільшого один лексичний відповідник – або *єлѣи*, або *масло* (пор. ще: *масло дрѣвѣаноує* ‘оливкова

чи дерев'яна олія' – SJStSI II, с. 194); напр.: *бѣаѣа... не възаша съ собою елѣа а мѣдрѣа приѣаа елѣи; боуѣаа рекоша мѣдрѣимъ дадите и намъ отъ олѣаа вашѣго* (ОЄ 85 зв. – 86); *бѣаѣа... не възаша съ собою масла. А моудрыѣ възаша масла; боуѣаа же рѣша моудрыимъ дадите и намъ отъ масла вашѣго* (ЄМ 136 в); *оуродивыѣ... нѣ възаша съ собою масла дрѣванаго. моудрыѣ же възаша масла; оуродивы же рѣша моудрыимъ. дадите и намъ w(t) масла вашѣго* (ДЄ 104 зв. – 105); *боуѣаа... въземъше свѣща своѣ. нѣ възаш(а) съ собою масла. мѣдрыѣ же възаша m(a)сло; боуѣаа моудрымъ рекоша. дадите намъ w(t) масла вашѣго* (БЄ 18 зв.) та ін.

Зауважмо, що названі контексти в найдавніших слов'янських пам'ятках, як і в четвероєвангеліях (зокрема в Зографському – одному з найдавніших у слов'янському світі євангелії-тетр), так і в апракосах, найчастіше фіксують лексему *масло*, спорадично – *масть* (Є Мат. 135).

Лексичну синонімію *елеи* – *масло* виявляємо також у церковнослов'янській Біблії 1581 р.: *юродивыѣа... не възаша с' собою елеа. мѣдрыѣ же пріааа елей; юродивыѣ же мѣдрымъ рѣша, дадите намъ w(t) масла вашѣго* (ОБ 1573).

У Пересопницькому Євангелії задокументовано також лексичну пару *олѣа* – *масло*: *г'лоупыи... не възали з' собою олѣа... а моудрыи въз(ли) олѣи в' сосоудѣ(х)... г'лоупыи пакъ моцдры(м) рек'ли. оудѣлѣте и на(м), w(t) масла вашѣго* (ПЄ 104 зв.). Натомість у названих контекстах переклад Валентина Негалевського фіксує тільки один відповідник – *влиѣа*: *глупие... не въз(ли) влиѣю з собою. А мѣдрыѣ възали влиѣю... глупие рекли мѣдрымъ, да(й)те намъ изъ влѣю вашѣго. 1581 Є.Нег. 28 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷).*

Форма *олія* стала нормативною для сучасних текстів Святого Письма: *нерозумні, взявши свої каганці, не взяли із собою олії* (Мт XXV: 3) (Бібл. 1131).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, Дубенське Євангеліє як типовий зразок тексту із впливом другого південнослов'янського письменства зберігає чимало лексичних елементів тексту протографа. Дослідження тексту рукопису засвідчило значну частину семантично споріднених лексичних варіантів, які простежуємо не тільки в різночитаннях, а й у євангельському тексті одного читання чи в межах однієї євангельської розповіді. Найчастіше вживаними в тексті є пари грецизм – слов'янізм і слов'янізм – слов'янізм. Проникнення живомовної лексики в досліджуваний текст не спостерігаємо. У результаті зіставлення однакових місць у різних канонічних пам'ятках убачаємо, що на лексичному рівні Дубенське Євангеліє має багато спільного з Острозькою Біблією.

Грунтовне вивчення лексичних варіантів на матеріалі Дубенського Євангелія в майбутньому може дати змогу зробити переконливий висновок про текст-протограф.

Література

- Ворона, І. (2010). Терміни-дублети в українській церковно-релігійній термінології. *Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. № 675: Проблеми української термінології. С. 72 – 74.
- Гнатенко, Л. (2024). Дубенське Євангеліє – рукописна пам'ятка Волині третьої чверті XVI ст.: археографічна розвідка. *Дубенське Євангеліє XVI століття: Видання факсимільного типу. Дослідження / Відп. ред. Ю. Пшеничний = The Dubno Gospel of the 16th century: Facsimile-type edition. Researches / Managing ed. Y. Pshenychnyi* (С. 625 – 631). Київ: Горобець.
- Гнатенко, Л., Пшеничний, Ю. (2022). Дубенське Євангеліє XVI ст.: актуальність факсимільної публікації й сучасної наукової атрибуції. *Дубенський наук. вісн. Вип. 4. Матеріали Міжнар. наук.-теор. конф, присвяченої 530-річчю першої писемної згадки про Дубенський замок*. Дубно. С. 161 – 164.
- Мойсієнко, В., Осінчук, Ю. (2024). Мовні особливості Дубенського Євангелія. *Дубенське Євангеліє XVI століття: Видання факсимільного типу. Дослідження / Відп. ред. Ю. Пшеничний = The Dubno Gospel of the 16th century: Facsimile-type edition. Researches / Managing ed. Y. Pshenychnyi*. (С. 633 – 644). Київ: Горобець.
- Осінчук, Ю.В. (2017). Лексичні особливості давньоукраїнських пам'яток. *Українська мова на осі часу. Василеві Васильовичу Німчукові / Інститут української мови НАН України: упоряд.: Г.В. Воронич, Н.В. Пуряєва* (С. 222 – 230). Київ: КММ.
- Скаб, М.В. (2020). *Церковнослов'янська мова української редакції: посіб.* Чернівці: Технодрук, 644 с.
- Vakareliyska, С.М. (2010). Western Bulgarian or Macedonian? The Dobrejšo Gospel (XIII c.). *Slovo: Journal of Slavic Languages and Literatures*. № 50. Р. 13 – 26. URL: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:465774/FULLTEXT01.pdf>

Джерела

- БЄ (2017) – *Бучацьке Євангеліє XII – XIII ст.* / відп. ред. В.В. Німчук; підгот. до видання Ю.В. Осінчук: Інститут української мови НАН України. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго (Серія «Пам'ятки української мови»), 360 с.
- Бібл. (2023) – *Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов.* Друге вид.. Київ: Українське Біблійне товариство, 1366 с.
- Бончев (2002; 2012) – Бончев А. *Речник на църковнославянски език* / науч. ред. Боряна Христова. София: Нар. библ. Св.Св. Кирил и Методий, Т. I – II.
- ДС (2012) – *Добрилове Євангеліє 1164 року* / відп. ред. В.В. Німчук, упор. Ю.В. Осінчук. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича

- НАН України, (Серії: «Історія мови», «Пам'ятки української мови»), 804 с.
- ЄЄ (2001) – *Євсевієве Євангеліє*. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури / відп. ред. В.В. Німчук. Київ, 320 с.
- ЄВ (1998) – *Евангеліє от Иоанна в славянської традиції* / Изд. підготували А.А. Алексєєв, А.А. Пичхадзе, М.Б. Бабицька, І.В. Азарова, Е.Л. Алексєєва и др. СПб., 232 с.
- ЄМ (1983) – *Апракос Мстислава Великого* / Изд. підгот. Л.П. Жуковська, Л.А. Владимірова, Н.П. Панкратова; под ред. Л.П. Жуковської. М., 527 с.
- ЄМат (2005) – *Евангеліє от Матфея в славянської традиції* / Изд. підготували А.А. Алексєєв, І.В. Азарова, Е.Л. Алексєєва, М.Б. Бабицька и др. СПб., 183 с.
- ЕСУМ (1982 – 2012) – *Етимологічний словник української мови: у 7 т. / за ред. О. Мельничука*. Київ, Т. I – VI.
- КСУМ¹⁶⁻¹⁷ – *Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»*. Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ (м. Львів).
- ЛБ (1961) – Беринда П. *Лексикон словенороський*. Київ, 1627. (Надруковано з київського видання 1627 р. фотомеханічним способом) / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука. Київ: Вид-во АН України.
- ЛЗ (1964) – Зизаній Л. *Лексис*. Вільна, 1596. (Надруковано з віленського видання 1596 р. фотомеханічним способом) / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В. Німчук. Київ: Наук. думка.
- ЛК (1973) – *Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського* / Підгот. до видання В.В. Німчук. Київ: Наук. думка.
- ЛС (1973) – Славинецький Є. *Лексикон латинський. «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського* / Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ: Наук. думка.
- ОБ (2006) – *Острозька Біблія 1581 р.* / Підгот. до друку ермн. архимандрит др. Рафаїл (Роман Торконяк). Львів, 1957 с.
- ОЄ (2007) – *Остромирово Євангеліє 1056 – 1057*. По изданию А.Х. Востокова. М., 2007.
- ОрЄ (2024) – *Оришанське Євангеліє XIII століття*. Дослідження, метаграфований текст, покажчики словоформ / відп. ред. Л.А. Гнатенко, упоряд. Ю.В. Осінчук. Київ, 564 с.
- ПЄ (2001) – *Пересопницьке Євангеліє 1556 – 1561: Дослідження*. Транслітерований текст. Словопоказчик / Підгот. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко. Київ, 699 с.
- СС (1990) – *Старославянський словарь* / Под. ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки и Е. Благовой. М., 842 с.

СУМ¹⁶⁻¹⁷ (1994 – 2022) – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* / відп. ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Л. Вип. 1 – 18 (видання не завершене).

SJStSl (1958 – 1997) – *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae. Praha. Vol. I – IV.*

Стаття надійшла до редакції 18.04.2025 р.

Прийнято до друку 21.05.2025 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Лєснова В. В.